

Terenci i Eurípides a la Catalunya renaixentista¹

Alejandro Coroleu
ICREA–Universitat Autònoma de Barcelona

ABSTRACT

This article examines the dissemination of ancient drama in Renaissance Catalonia. The present paper focuses on sixteenth-century editions of Terence and Euripides as well as the pedagogical uses to which both playwrights were put in the academic curriculum of the time.

KEYWORDS: Catalonia, Renaissance, Ancient drama, Printing press, Education

Com en altres ambients culturals de l'Europa del Renaixement, a la Catalunya cincenista els autors clàssics circularen en edicions en llengua original (en llatí i en grec) o en traducció. En el cas català ho feren en edicions locals o importades i en versions manuscrites o impreses en català o en castellà. L'estudi de les edicions i traduccions d'autors antics empreses o difoses en l'àmbit català al segle XVI és un tema important. Com ha assenyalat molt encertadament Josep Solervicens, «molt sovint les edicions i traduccions dels clàssics grecolatins van lligades a l'ensenyament (són, d'alguna manera, la matèria de què s'alimenten els escriptors de l'àmbit català del moment) i en casos sorgeixen dins de projectes editorials més amplis» (SOLERVICENS 2000, 129). Un exemple conspicu de l'interès que aquest cos textual suscità entre lectors, docents i impressors renaixentistes el constitueix la difusió del teatre clàssic.

1. Aquest treball prové de la recerca desenvolupada dins el projecte d'investigació PID2019-103874GB-I00 (Ministerio de Ciencia e Innovación). Abreviatures: BC [Biblioteca de Catalunya, Barcelona]; BMVB [Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú]; BNE [Biblioteca Nacional de España, Madrid]; BPE [Biblioteca Pública del Estado]; BPEB [Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona]; BUB [Biblioteca Universitària, Barcelona].

Gràcies a les investigacions de Manuel Peña, sabem que les tragèdies i comèdies de l'Antiguitat grecolatina eren presents en les biblioteques i llibreries barcelonines de l'època (PEÑA DÍAZ 1997). En aquest treball em vull centrar en la difusió de l'obra de Terenci i Eurípides al Principat durant el segle XVI. He triat aquests dos autors perquè —a diferència dels altres tràgics grecs, de Plaute, Aristòfanes o Sèneca, que, tot i la seva presència freqüent en llibreries i biblioteques renaixentistes, no figuraren en els plans d'estudi ni van arribar a la impremta catalana— les comèdies de Terenci i algunes de les peces d'Eurípides van ser textos recomanats per a les aules i suscitaren també l'interès d'estampadors catalans.

Comencem per Terenci. El caràcter escolar va marcar la recepció de les seves obres al llarg del *Quattrocento*, segle en què l'autor esdevé un «curriculum heavyweight», en paraules de Robert Black (BLACK 2001, 254-256 i 273). En les dècades següents aquesta presència en els ambients acadèmics va anar en augment i va generar una producció ingent d'edicions i traduccions de Terenci per tot Europa. A Catalunya les obres del comediògraf romà també van ser publicades per impressors locals (vegeu Apèndix). Es tracta majoritàriament d'edicions en la llengua original —molt sovint de reimpressions dels volums enllestits pel filòleg francès Marc Antoine Muret a partir de 1555— o en castellà, en reimpressions de la traducció de Pedro Simón Abril, publicada per primer cop a Saragossa el 1577². Tots aquests volums, en llatí o en vulgar, estaven estretament lligats a l'ensenyament. Sabem que en el currículum renaixentista, un cop els estudiants dominaven ja els elements més bàsics de la gramàtica llatina, era el moment de llegir i assimilar bé els autors més importants de la llatinitat. Tanmateix, els mestres havien d'escollir bé els poetes i excloure'n els que podien corrompre els costums dels estudiants³. L'estudi de la poesia pertanyia també a la gramàtica. Els grans autors de l'Antiguitat romana (Virgili i Ovidi, a més de les comèdies de Terenci) servien com a lectura prèvia i preparatòria a la composició de versos llatins per part de l'alumne o a la traducció del llatí a la llengua vernacla. No és estrany així que a Barcelona l'impressor Johann Rosembach —possiblement a instàncies dels membres del claustre universitari— es decidís, el 1498, a publicar una edició de les comèdies de Terenci amb els comentaris de Donat i Giovanni Calfurnio⁴. Els diversos plans d'estudi de la universitat durant el segle XVI palesen l'ús de la comèdies terencianes per part d'alguns docents que impartien classes en la institució barcelonina. Per exemple, la documentació universitària de l'any 1532 demostra com Jeroni Ardèvol feia servir, en la seva càtedra de gramàtica i retòrica, les obres de Terenci amb els alumnes que ja havien après les regles gramaticals d'Antonio de Nebrija i que passaven ara a en-

2. La segona edició de la traducció de Simón Abril (Alcalà d'Henares, 1583) està feta «conforme a la edición del Faerno (Gabriele Faerno, 1510-1561)». L'edició barcelonina de Jaume Cendrath depèn d'aquesta darrera edició i no de la *princeps* de Saragossa (vegeu també l'Apèndix).

3. Per a les actituds dels jesuïtes envers, per exemple, Terenci, vegeu Gil 1981, 536-544.

4. Vegeu l'excel·lent estudi que en fa DÍAZ BURILLO 2017.

dinsar-se en la sintaxi llatina i en la redacció de textos en la llengua de Roma (FERNÁNDEZ LUZÓN 2005: 50). Altres mestres també van incloure Terenci en les seves lliçons per a estudiants de nivell intermedi (*mediocres*). Així, els professors de gramàtica Pere Camarasa i Francesc Clusa empraren les comèdies de Terenci per als seus exercicis de composició llatina a partir del 1556 i 1558 respectivament (FERNÁNDEZ LUZÓN 2005, 53 i 55). La nòmina de docents de gramàtica barcelonins que seleccionà les comèdies de Terenci (per exemple, *Andria*) per a les seves classes inclou també el catedràtic Antoni Jolis, tal com demostren els estatuts universitaris dels anys 1587 i 1588 (FERNÁNDEZ LUZÓN 2005, 127)⁵. Encara que en traducció, el servei que Terenci podia fer per tal que els alumnes poguessin «aprender lenguas... [después de] aprender de algún maestro el arte de la gramática» (f. 3r) és palesat també per l'impresor Jaume Cendrat, a qui devem una reimpressió de la versió castellana de les comèdies terencianes, apareguda a Barcelona el 1599. Terenci va ser inclòs també en reculls de *sententiae* de poetes antics, com el publicat a Barcelona el 1596 i dedicat al noble Joan de Boixadors, «*perillustri optimaeeque spei adolescenti*» (f. 1v)⁶.

Terenci fou, per tant, un autor que, a la Catalunya del Renaixement, va gaudir d'una difusió considerable en determinats ambients acadèmics. Tenim notícia que el teatre de l'autor romà (si més no, *L'eunuc*) va arribar a ser representat a Puigcerdà possiblement en català, segons podem llegir en un rètol amb informació sobre el repertori de la companyia de l'actor itinerant Andreu Solanell redactat el 19 de juliol de 1542 (RUBIÓ I BALAGUER 1990, 156-157). Un altre indicatiu de la lectura que al Principat es feu de Terenci al llarg del segle XVI ens el proporcionen els exercicis de traducció, obra d'estudiants o de mestres de gramàtica. Els trobem aplegats adés en els anomenats 'llibres blancs' o llibres de notes que els professors aconsellaven confegir als seus joves alumnes, adés en les anotacions manuscrites que apareixen en les nombroses edicions del comediògraf romà avui conservades en biblioteques catalanes. Un d'aquests usuaris de les comèdies de Terenci fou un professor de llatí barceloní, documentat pels volts del 1566, que, en el Ms. 4130 de la Biblioteca de Catalunya, inclou en el seu quadern frases i expressions amb traducció catalana, principalment de Ciceró i Erasme i de *L'eunuc* de Terenci (ALCINA ROVIRA 2016, 20). Un cas semblant podria ser el de Francesc Marcia (ca. 1525). Redactà exercicis de traducció català-llatí que ens han pervingut en el Ms. 189 de la Biblioteca del Monestir de Poblet (ff. 1-23) i sabem que vàries edicions de Terenci figuraven entre «tots los llibres que jo, Francesch Marcia, tinch» (f. 24v). No he pogut inspeccionar personalment el manuscrit de Poblet i ignoro, de moment, si cap de les frases traduïdes per Marcia prové del comediògraf romà, tot i que hauria de ser una pràctica normal atesos

5. La biblioteca d'Antoni Jolis aplegava fins a vuit edicions diferents de Terenci (PEÑA DÍAZ 1997, 293).

6. Georg Meyer, *Sententiae veterum poetarum*, Barcelona: Gabriel Graells i Gerard Dotil, 1596, exemplar a BUB, XVI-412.

els interessos professionals i els gustos literaris de Marcia⁷. Un altre lector català de Terenci és l'autor de postil·les a algunes de les pàgines d'*Andria*, *Adelphoe* i *Phormio* en una edició barcelonina de 1577⁸. Redactades per una mà poc entrenada, les anotacions es limiten a traduccions interlineals d'una sèrie de versos terencians. Vegem com, en la pàgina 131, el nostre glossador anota un passatge de l'escena segona del tercer acte de *Phormio* (vs. 513-532)⁹. Sembla com si el lector anés apuntant, gairebé al dictat, les explicacions-traduccions. Pràcticament totes les postil·les són equivalències contínues sense component gramatical, tret d'alguns casos en què el glossador indica la solució de les abreviatures del text imprès (521 *nuc* [*nunc*] 'núc', 531 *argetum* [*argentum*] 'argêtum'), aclareix la relació entre un pronom demostratiu i el nom a què va referit (528 *hic* 'aquest fedria', 529 *bunc* 'aquest fedria') o afegeix la interjecció 'o' damunt un nom en vocatiu per denotar clarament el cas de la paraula en qüestió (528 *Antipho* 'o', 532 *Phaedria* 'o', vàries vegades al llarg del text). El gruix de les anotacions el conformen traduccions literals. N'hi ha de molt elementals, fins i tot tan sorprenents com 525 *non* 'no' i 527 *sic sum* 'axi som', i a vegades precedides també de l'abreviatura 's' per *scilicet* (524 *ego* '= s io'). La majoria de les glosses són arromanjaments de substantius i adjectius (513 *ab amicis* 'los amichs', 517 *bac urbe* 'en la ciutat', 519 *dii omnes* 'tots los deus', 520 *meum ingenium* 'ma condisio'), adverbis, preposicions i conjuncions (514 *praeterea* 'a mas' però 518, amb sentit temporal, 'mas avant', 520 *advorsum* 'contra', 528 *immo* 'ans', 525 *verum* 'empero', 529 *Nam* 'parqua') o verbs (516 *boni promeritus fueris* 'li auries fet favor', 525 *praeteriit* 'pasat podia' i *antecessit* 'antisipat'). Hi trobem també alguna nota amb correcció (per exemple, al vers 525 el glossador sembla que confon *pudet* [*vanitatis*] amb un forma del verb *posse* i escriu, primer, 'puch' i, a continuació, 'ferus vergona [dela poca costança]'). L'anotador a vegades es fixa en paraules que poden ser ambigües o difícils: distingeix clarament entre *cras* i *mane* (totes dues al vs. 531), que tradueix per 'dama' i 'damati' respectivament, i explica el significat del mot 'famer' (en català actual 'femer', traducció del *sterculinium* o *sterquilinium* del vs. 526) amb les paraules 'sach de ver[ms]'). Les versions de versos sencers són, en molts casos, paraula per paraula: 518 *tum praeterea horum amorem distrabi poterin pati?* 'mas avant da aquests lo amor que sia despert[[letres il·legibles]

7. Tota la informació que he obtingut sobre el còdex de Poblet i sobre l'inventari de la biblioteca de Marcia l'he estreta de https://mccem.iec.cat/veure.asp?id_manuscripts=652, fitxa a cura d'Eulàlia Miralles i Maria Toldrà.
8. El volum (BUB, B-41/3/19) formava part de la biblioteca de Francesc Salvador, *bacalau-reus*, que no sembla ser l'autor de les notes. LAMARCA (2015: 661) localitza tres exemplars més de l'edició de Pere Malo: BPEB, R. 30822; Palma de Mallorca, BPE, 18358; i BUB, XVI-595, llibre que procedeix de la col·lecció bibliogràfica de Magí Cases del convent de Sant Felip Neri de Barcelona, catedràtic d'humanitats i retòrica a la Universitat de Barcelona en la segona meitat del segle XVII. Vegeu també l'Apèndix.
9. La pàgina de l'edició de 1577 és a l'abast del lector a <https://bipadi.ub.edu/digital/collection/literatura/id/6529> Font: Universitat de Barcelona, Biblioteca Patrimonial Digital (Domini públic).

porras patir?', 527 *itane tandem facere oportet?* 'i axi finalment sea de fer?', 529 *nam hic me huius modi sciebat esse, ego hunc esse aliter credidi* 'parqua de aquesta condiso sabia, io aquest fedria que era daltra condiçó aparisat'. Aquesta descripció molt sumària d'algunes de les glosses catalanes a l'exemplar de Terenci custodiat a la Biblioteca Universitària de Barcelona ens permet fer-nos una idea dels interessos del nostre anotador, que no mira d'identificar figures retòriques ni de resoldre qüestions de *realia*. No sabem en quin moment el nostre glossador va redactar les seves postil·les però és possible que ho fes quan els seus coneixements de llatí eren encara poc avançats, atès que la traducció és molt literal i bàsica.

Passem a Eurípides, autor que, entre els tràgics grecs, ocupà un lloc preeminent en les llibreries i biblioteques de la Barcelona renaixentista (PEÑA DÍAZ 1997: 288)¹⁰. Les seves obres van ser també textos prescrits per a la càtedra de grec en les ordinacions universitàries barcelonines, per exemple les promulgades el 1596 (FERNÁNDEZ LUZÓN 2005: 143). Tres anys abans, però, el teatre d'Eurípides ja havia atret l'interès de l'impressor Sebastià de Cormellas, que publicà una edició de *El ciclop* destinada als estudiants del Col·legi de Cordelles de la Companyia de Jesús. En el pròleg el jesuïta Pere Gil declara «no haver trobat [en les pàgines de *El ciclop*] res que pugui ser contrari a la fe i als dogmes de la santa Església. Per aquesta raó, mereixeran ser impreses per a utilitat del jovent estudiós» (f. 2r: *nihil in eisdem reperi, quod fidei aut moribus Ecclesiae sanctae repugnaret. Quare merito in studiosae iuventutis utilitatem hae poterunt imprimi*). El volum presenta el text grec amb la traducció llatina impresa de Dorotheus Camillus, pseudònim de l'humanista suís Rudolph Collin (1499-1578), autor de versions llatines de tot el corpus d'Eurípides a partir de 1541. Un altre impressor barceloní que es decidí a publicar una obra del tràgic grec fou Pere Malo. Dels seus tòrculs, el 1577, en va sortir una edició d'*Alcestis*. No sabem qui la va preparar però tots els indicis ens permeten pensar que l'encarregat fou Pere Joan Núñez (o Nunyes, 1522-1602), catedràtic de retòrica i grec entre 1572 i 1580 i l'únic hel·lenista a l'època a Barcelona capaç d'escometre una empresa filològica d'aquesta volada¹¹. LAMARCA (2015: 656) localitza tres exemplars de l'edició de 1577. Dos d'ells (BUB, XVI-2795-2 i BNE, R-28479-3) estan enquadrats amb altres obres de temàtica grega, algunes de les quals van aparèixer a les premses de Malo i van ser redactades també per Núñez¹². Un altre argument a favor de l'autoria

10. Una traducció castellana de la *Medea* eurípidea, a cura de Pedro Simón Abril, hauria estat publicada a Barcelona el 1583 i 1599, tot i que MORREALE (1949, 300) no en té cap constància.

11. Vegeu PÓRTULAS 2007, 29-35 i PANDIELLA GUTIÉRREZ 2016, 218-219.

12. El volum factici de la Biblioteca Universitària de Barcelona conté *Typus institutionum grammaticarum, etymologiae et ΣΙΝΤΑΞΩΣ linguae graecae* (Barcelona, 1577; BUB, XVI-2795-1) de Núñez i unes *Επιστολαί εκ διαφόρων εισηγητων συλλεχθεισες συστατικαι* (València, 1556; BUB, XVI-2795-3), que podríem relacionar també amb Núñez, llavors docent a la universitat valenciana; el volum de la BNE està enquadrat també amb *Typus institutionum grammaticarum* (Barcelona, 1577; BNE, R-28479-1), a més d'*Alphabetum graecum* (Barcelona, 1575; BNE, R-28479-2), del mateix Pere Joan Núñez. Per a l'edició barcelonina de *Typus institutionum grammaticarum...* vegeu MESTRE 2016.

de Nuñez ens el pot proporcionar l'activitat acadèmica del nostre personatge. Sabem que, per aquelles dades, el professor barceloní feia servir exemples estrets d'*Alcestis* en les seves lliçons sobre la *Poètica* aristotèlica, segons es desprèn d'uns apunts presos per un dels seus estudiants (ALCINA ROVIRA 1991, 25-26). Un dels deixebles més il·lustres de Núñez, el noble Galceran Albanell (1560-1626), en rebia instrucció privada al seu palau i al llibre de comptes familiars dels anys 1566-1580 s'enregistra un pagament de quatre sous per «un llibre de Eurípides», potser l'edició d'*Alcestis*¹³. No és cap casualitat, a més, que, pocs mesos després de l'arribada de Núñez el 1580 a València, on havia estat nomenat catedràtic d'oratoría, la vídua de Pedro Huete publicués, precisament, una edició bilingüe grec-llatí d'*Alcestis*¹⁴. D'altra banda, resulta simptomàtic que, tan bon punt Núñez es va reincorporar a l'Estudi General de Barcelona el 1596, la institució universitària prescrivís explícitament les tragèdies d'Eurípides per a la càtedra de grec (vegeu més amunt).

Un dels dos exemplars barcelonins de l'*Alcestis* que es custodien a la Biblioteca Universitària de Barcelona, concretament el que identifiquem amb la signatura XVI-2795-2, conté, a més del text grec imprès, una traducció llatina manuscrita acarada que ha passat pràcticament desapercibuda¹⁵. És una versió que mereixeria un estudi més detallat, que ara no puc oferir. Em limitaré a assenyalar que el traductor al marge anota en grec els noms abreujats dels diferents interlocutors i que ocasionalment corregeix i reescriu el seu text, sobretot en els passatges inicials de l'obra, quan encara vacil·la. Vegem com l'anònim tradueix aquest diàleg entre el corifeu i la serventa (són els versos 136-151):

(text grec; f. A4v)

136 Χορός

ἀλλ' ἦδ' ὀπαδῶν ἐκ δόμων τις ἔρχεται

δακρυροῦσα: τίνα τύχην ἀκούσομαι;

πενθεῖν μὲν, εἴ τι δεσπότησι τυγχάνει,
συγγνωστόν: εἰ δ' ἔτ' ἐστὶν ἔμψυχος γυνή

εἴτ' οὖν ὄλωλεν εἰδέναι βουλοίμεθ' ἄν.

(versió llatina, f. A5r)

Χορ.

*Sed haec famula cum ex aedibus
quaedam venit*

*Lacrimas fundens quam fortunam
audiam?*

*Lugere quidem si quid dominis accidit
Ignoscandum an vero aduc est animata
mulier,*

An perit nosce re vellemus

13. Galceran Albanell arribà a ser preceptor del príncep Felip (més endavant, Felip IV). Informació sobre els llibres de comptes familiars estreta de https://mcm.iec.cat/veure.asp?id_manuscripts=506, fitxa corresponent al Ms. Generalitat, V.57 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a cura de Maria Toldrà.
14. València, 1581 (exemplar a BPEB, 875 Eur). Es tracta d'una reimpressió de l'edició barcelonina de 1577, amb una diferència important: hom hi inclou també la versió llatina de George Buchanan de 1557 (GIL 2003, 149).
15. L'únic estudiós a fer-se'n ressò és SOLERVICENS (2015, 362, n. 8). L'altre volum dipositat a la BUB (XVI-469) presenta el text grec imprès a la dreta i pàgines en blanc a l'esquerra per encabir-hi potser una traducció o un comentari.

141 Θεράπαινα καὶ ζῶσαν εἰπεῖν καὶ θανοῦσαν ἔστι σοι.	Θερ. <i>Et viventem dicere et mortuam licet tibi.</i>
Χορός καὶ πῶς ἂν αὐτὸς καθάνοι τε καὶ βλέποι;	Χορ. <i>Et quomodo idem potest mortuus esseque et potest videre hanc lucem (mateixa ratlla)</i>
Θεράπαινα ἦδη προνωπῆς ἐστι καὶ ψυχορραγεῖ.	Θερ. <i>Iam declivis est et animam agit</i>
Χορός ὦ τλήμον, οἴας οἶος ὦν ἀμαρτάνεις.	Χορ. <i>O miser qualem qualis cum sis amittis</i>
145 Θεράπαινα οὔπω τόδ' οἶδε δεσπότης, πρὶν ἂν πάθῃ.	Θερ. <i>Nondum hoc novit dominus priusquam patiatur.</i>
Χορός ἐλπὶς μὲν οὐκέτ' ἐστὶ σφύζεσθαι βίον;	Χορ. <i>Spes quidem non aduc est servandae vitae</i>
Θεράπαινα πεπρωμένη γὰρ ἡμέρα βιάζεται.	Θερ. <i>Fatalis enim dies vim affert</i>
Χορός οὔκουν ἐπ' αὐτῇ πράσσειται τὰ πρόσφορα;	Χορ. <i>Nonne igitur propter ista conveniunt?</i>
Θεράπαινα κόσμος γ' ἔτοιμος, ᾧ σφε συνθάψει πόσις.	Θερ. <i>Ornatus quidem paratus quo ipsam sepeliet cuo [sic] fuerit pius maritus (mateixa ratlla)</i>
150 Χορός ἴστω νυν εὐκλεῆς γε καθανουμένη γυνή τ' ἀρίστη τῶν ὑφ' ἡλίῳ μακρῶ.	Χορ. <i>Sciat nunc quod gloriosa quidem moritur Mulier certe optima earum quae sunt sub sole lato</i>

La puntuació del text llatí mira de reflectir la de l'original grec, tot i que hi ha casos en què el traductor omet, per exemple, els signes d'interrogació (vs. 142) o es mostra una mica més lax pel que fa a l'ús dels punts finals i de les comes, la qual cosa a vegades dificulta lleugerament la intel·lecció de la frase llatina (vs. 137, on una coma hauria de separar *fundens* i *quam*, o els vs. 138-140, en què les frases s'encadenen sense puntuació). La versió manuscrita manté l'ordre de la frase grega i tendeix, sobretot, a la literalitat. Hi ha moments en què l'anònim amplifica i opta per la hipotaxi (vs. 136-137). També fa servir un substantiu per recollir el sentit d'un verb grec (vs. 137:

δακρυρροῦσα – *Lacrimas fundens*; vs. 142 βλέποι – *potest videre hanc lucem*; vs. 143 ψυχορραγεῖ – *animam agit*; vs. 147 βιάζεται – *vim affert*) o empra una oració subordinada per traduir un participi de present (vs. 144 ὦν – *cum sis*) o una construcció massa elíptica (vs. 151 τῶν ὑφ' ἡλίῳ μακρῶ – *earum quae sunt sub sole lato*). En el cas del vs. 149 (κόσμος γ' ἔτοιμος, ᾧ σφε συνθάψει πόσις – *Ornatus quidem paratus quo ipsam sepeliet cuo [sic per cui?] fuerit pius maritus*) sembla com si el traductor vulgui aclarir el context del vers tot i que l'amplificació resulta clarament innecessària. La correcció que trobem en el vs. 140 (*nosce re vellemus*) malmet el sentit de la frase però podem pensar que sigui conseqüència d'una vacil·lació entre *noscere* i *nosse* per part del traductor, que ha deixat l'imperatiu *nosce* en la redacció final. Tot plegat, la versió acarada inclosa en l'exemplar BUB XVI-2795-2 de l'*Alcestis* barceloní té tota l'aparença de ser el material de treball d'un estudiant o d'un professor, tal vegada del mateix Pere Joan Núñez.

A més de la documentació universitària i d'arxiu de què disposem, les edicions, traduccions i anotacions estudiades en aquest treball són un bon indicatiu de la difusió del teatre clàssic a Catalunya entre el final del Quatre-cents i l'any 1600. Els testimonis presentats en aquesta nota constitueixen una prova fefaent, per bé que modesta, de l'interès per les comèdies de Terenci i per algunes tragèdies d'Eurípides per part de docents, lectors, estudiants i impressors actius en terres catalanes al llarg del segle XVI.

Apèndix

Presento aquí un llistat d'edicions —en grec, llatí i castellà— de Terenci i Eurípides publicades a Catalunya entre 1498 i 1600, amb indicació de la signatura d'un sol dels exemplars conservats. Dec les dades sobre els volums que ens han pervingut a, sobretot, LAMARCA 2015.

1498

Terenci, *Comoediae*, Barcelona: Johann Rosembach, exemplar a BMVB, Inc. 8

1577

Eurípides, Εὐριπίδου Ἄλκηστις. *Euripidis Alcestis* (en grec i en traducció llatina manuscrita acarada), Barcelona: Pere Malo, exemplar a BUB, XVI-2795-2

Terenci, *Comoediae sex*, Barcelona: Pere Malo, exemplar a BUB, B-41/3/19

1579

Terenci, *Terentius, a M. Antonio Mureto locis prope innumerabilibus emmendatus et argumentis in singulas fabulas illustratus*, Barcelona: sense indicació d'impressor, exemplar a Palma de Mallorca, BPE, 10540

1585

Terenci, com Terenci 1579, Barcelona: Jaume Cendrath, exemplar a BUB, B-59/8/17 (i la mateixa edició publicada a Girona: Arnau Garrich, exemplar a BUB, XVI-629)

1593

Eurípides, *Eurípidis satyrus ciclops*, Barcelona: Sebastià Cormellas, exemplar a BPEB, 875=71 Eur

1594

Terenci, *Comoediae sex*, Barcelona: Jaume Cendrath, exemplar a BUB, XVI-594

1599

Terenci, *Las seys comedias*, traducció castellana de Pedro Simón Abril, Barcelona: Jaume Cendrath, exemplar a BC, 9-II-63

1600

Terenci, com Terenci 1579, Barcelona: Gabriel Graells i Gerard Dotil, exemplar a Palma de Mallorca, BPE, 10986

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- J.F. ALCINA ROVIRA 1991, «El comentario a la *Poética* de Aristóteles de Pedro Juan Núñez», *Excerpta philologica* 1, pp. 19-34.
- J.F. ALCINA ROVIRA 2016, «Un llibre blanc d'un professor de llatí de c. 1566 (Barcelona, BC Ms. 4130)», in: M.A. PRADILLA (ed.), *Miscel·lània d'homenatge a Joan Martí i Castell*, 2 vols., Tarragona, I, pp. 17-24.
- R. BLACK 2001, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge.
- R.M. DÍAZ BURILLO 2017, «La edición incunable de las *Comedias* de Terencio impresa por Johann Rosenbach (Barcelona, 1498)», *Euphrosyne* 45, pp. 161-181.
- A. FERNÁNDEZ LUZÓN 2005, *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*, Barcelona.
- L. GIL 1981, *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*, Madrid.
- L. GIL 2003, *Formas y tendencias del humanismo valenciano quinientista*, Madrid.
- M. LAMARCA 2015, *La impremta a Barcelona (1501-1600)*, Barcelona.
- F. MESTRE 2016, «Pere Joan Nunyes, *Grammatistica linguae graecae. Institutiones grammaticae linguae graecae*», in AA.VV., *Els tresors de la Universitat de Barcelona: fons bibliogràfic del CRAI Biblioteca de Reserva*, Barcelona, pp. 222-225.
- M. MORREALE 1949, *Pedro Simón Abril*, Madrid.

- P. PANDIELLA GUTIÉRREZ 2016, «Contribución a la biografía de Pedro Juan Núñez: los comienzos de su etapa en Barcelona», *Humanistica Lovaniensia* LXV, pp. 211-222.
- M. PEÑA DÍAZ 1997, «La difusión de obras de teatro clásico en Barcelona en el siglo XVI», in J.M. MAESTRE MAESTRE; J. PASCUAL BAREA; L. CHARLO BREA (edd.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: Actas del II Simposio sobre humanismo y pervivencia del mundo clásico (Homenaje al Profesor Luis Gil)*, 3 vols., Cádiz, I, pp. 287-296.
- J. PÒRTULAS 2007, «Homeristes a Barcelona: Tres apunts sobre una història encara per escriure», *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica* 23, pp. 27-60.
- J. RUBIÓ I BALAGUER 1990, *Humanisme i Renaixement*, Barcelona.
- J. SOLERVICENS 2000, «Literatura catalana del Renaixement: una renovació inspirada en els clàssics», in *Colloquis sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó*, Tortosa, pp. 99-134.
- J. SOLERVICENS 2015, «*Il diletto della poesia*: Lodovico Castelveto en los comentarios de Pere Joan Núñez a la *Poética* aristotélica (Barcelona, 1577/1597)», *eHumanista* 29, pp. 360-378.